



# izphu Hkjr eaf' k'k k izkkyh %, d v/; ; u

Jh Hxoku

असिस्टेन्ट प्रोफेसर, इतिहास विभाग (यूजी0सी0 नेट) सी0आर0एम0 जाट कॉलेज, हिसार

## KEYWORDS

iLrkouk %

fdl h Hh dky dh f'k'k izkkyh ,oa ml dky ds l'k'ft d&v'k'f'ZL Lo: i dh t'k'ud'k'j' h t'k'f' d' bl v/; ; u dk v'k'k'j' g'x \_Xon dky 1/2x-Hx 1500 l s 1000 bZ i wZ' e a r'k' i 'l'p'j' h v'j' v'F'Z ; k' l'oj' t'hou gh Flk v'j' ml l e; dh i'p'f'yr f'k'k' izkkyh bl y{; ds vuq i gh FlkA \_f'k' e'q; k' a us vius x'k'lu dh j'k'k' ds fy, f'off'hu \_p'k'v'k' dh j'p'k' Hh bl h fl) k' r' d' s ; k' u e'w'j' k'cl'j' d' h i' h'k' u i' h' r' d' j'uk gh v'ux' d'ch'v'k' ds v'k' l' h ; q' k' a dk d'j' . k' c' u'k' a f'off'hu ; q' k' a e' a f'ot ; i' h' r' ds fy, v'j' vius i' h'k' u dh j'k'k' ds fy, ; K'k' a } k' j' o : . h j' w' l' f' o = h v'k' n v'ux'k'ud' n'ol'k' n'or'k'v'k' a dk v'ig'ok' u fd ; k' t' l' r' k' FlkA<sup>1</sup>

izphu dky eaf'off'hu \_p'k'v'k' dh j'p'k' d'j'us o'k'ys \_f'k' k' a us vius f'k' ; k' a d' s fo | k' n'us ds fy, v'yx fo | k' y; L'F'f'ir fd, A ml l e; rd l'ekt dk o. k'z'v'k'k'j' i' fo' h'k' u ugha g'v'k' Flk v'j' v'k' Z' f' o' k' ds g'j' Q' f' d' r' d' s o' n' v' ; ; u dk v'f' k'cl'j' FlkA ul'f' ; k' a i' j' i' e' k' a dk i' h' k' u Hh i' y' h r' j' g' p' y' u e' a ugha v'k' k' Flk v'j' e' f' g' y' k' v'k' d' s Hh o' n' l' a dk v/ ; ; u d' j' u' s dk i' w' z' v'f' k'cl'j' FlkA d' g' k' t' l' r' k' g' s' f' d' \_Xon dh \_p'k'v'k' dh j'p'k' d' j' u' s o' k' y' s e' u' l' f' k' , k' a v'j' \_f' k' , k' a e' a l' s' c' h' e' f' g' y' k' a FlkA<sup>2</sup>

o' n' l' a j' d' k' y %

o' n' l' a j' d' k' y 1/2x Hx 1000 l s 600 b' d' i' w' z' e' a v'k' k' e' dh t'hou 'k' s' y' e' a e' g' b' i' w' z' i' f' j' o' r' z' a v'k' A bl d' k' y e' a d' f' k' t' h' u ; k' i' u dk i' e' d' k' l' k' / k' u cu x' b' z' FlkA e' f' r' ; k' a d' s f' o' d' k' v'j' t' h' u ds Q' o' f' l' e' k' g' s' t' k' u' s' d' s Q' y' l' o : i l' e' k' t' p' j' o . k' a e' a f' o' h' d' r' g' l' s' x ; k' ; Flk & c' k' a . h { k' = ; } o' s ; v'j' 'k' a l' k' e' k' g' h' l' e' m' k' i' j' v'k' k' j' r ; K'k' a d' s L'F'f' u i' j' p' j' v'k' j' e' a dh Q' o' l' F' k' d' k' m' n ; g' y' k' a v'k' Z' d' l' s i' g' y' s ' c' a' p' l' j' i' f' c' u' d' j' j' g' u' k' i' M' e' k' FlkA o' f' k' ; c' u' d' j' x' e' f' d' s i' l' k' g' h' j' g' d' j' fo | k' e' v/ ; ; u d' j' r' k' FlkA o' n' l' a dk i' w' z' k' l' u i' h' r' d' j' u' s d' s c' l' n' o' g' f' o' o' l' g' d' j' d' s x' g' L' F' k' v' k' j' e' e' a i' z' o' k' d' j' r' k' FlkA v'k' q' c' c' + t' k' u' s' i' j' o' g' l' k' k' j' d' o' l' r' o' k' a dk e' l' g' R' k' e' d' j' o' k' u' i' z' F' h' c' u' t' l' r' k' FlkA<sup>3</sup>

f' k' k' l' a' z' k' h' fu ; e %

fo | k' v/ ; ; u dk 'k' k' j' k' k' m' i' u ; u l' a' d' l' j' d' s l' k' e' k' g' l' r' k' FlkA i' e' d' h' v/ ; ; u ds fy, x' e' f' d' s l' k' a' f' n ; k' t' l' r' k' Flk v'j' ml c' P' s d' k' l' e' k' t' d' k' f' o' f' l' o' r' - l' n' l' ; e' k' u' f' y ; k' t' l' r' k' FlkA i' j' u' r' ; g' i' j' a' j' k' c' k' a . h { k' = ; } v'j' o' s ; o . k' a e' a g' h' l' f' e' r' FlkA 'k' a' k' a d' s m' i' u ; u d' j' u' s d' j' u' s dk v'f' k'cl'j' ugha FlkA o' s' n' d' d' k' y e' a d' i' h' e' d' i' h' d' u' k' d' k' Hh m' i' u ; u d' j' n' r' s' Flk bl l' a' d' l' j' d' s c' P' s d' k' n' w' j' k' t' l' e' l' e' > k' t' l' r' k' Flk v'j' bl f' y ; u r' h' u m' P' o . k' a d' s m' u' y' l' o' k' a d' s ' f' t' \* d' g' k' t' l' r' k' FlkA f' t' u' c' k' m' i' u ; u l' a' d' l' j' g' s' t' l' r' k' FlkA<sup>4</sup>

'c' a' p' l' j' h' d' s m' i' u ; u d' s c' l' n' v' i' u' s x' e' f' d' s v'k' j' e' e' a j' g' d' j' H' e' r' d' 1/2 k' j' h' f' j' d' 1/2 v'j' v'k' ; k' e' r' e' d' n' k' u' l' a' i' z' l' j' d' s v' u' q' u' d' u dk i' k' y' u d' j' u' k' g' l' r' k' FlkA<sup>5</sup>

v/ ; ; u ds fo | k' k' a e' x' f' . k' r' | Q' k'cl'j' . h' N' a' ' h' l' = 1/2 h' Q' 1/2 v'j' o' n' 'k' e' y' FlkA l' e' y' s' o' s' n' d' d' k' y e' a f' k' k' e' l' s' i' k' l' : i l' s' g' h' n' h' t' l' r' h' FlkA v'f' k' l' k' l' a' \* J' q' r' ; k' a v'j' L' e' f' r' ; k' a d' s e' k' ; e' l' s' fo | k' n' h' t' l' r' h' FlkA f' k' ; l' s' v' i' u' k' d' h' t' l' r' h' FlkA f' d' o' x' e' f' d' h' f' k' k' d' s d' B' L' F' k' d' j' y' a' t' c' x' e' f' v' i' u' s f' k' ; d' h' m' i' y' f' o' k' l' s' l' a' q' v' g' l' s' t' l' r' k' FlkA r' i' s' o' g' l' m' s' v' a' r' e' m' i' n' s' k' n' r' k' Flk f' t' l' s' 'L' u' k' r' d' k' i' n' s' k' ' d' g' r' s' FlkA f' t' l' d' s e' k' ; e' l' s' m' l' s' l' e' k' t' e' a Q' f' d' r' d' s Q' o' g' j' v'j' v'k' p' j' . k' d' k' m' i' n' s' k' f' n ; k' t' l' r' k' FlkA m' l' s' f' l' | k' k' t' l' r' k' Flk f' d' o' g' l' r' c' l' y' s' / k' e' l' z' o' k' j' v'k' p' j' . h' e' k' r' e' f' i' r' i' h' o' t' u' l' a' v'j' x' e' f' t' u' l' a' d' s n' o' r' q' ; e' k' u' d' j' m' u' c' k' v' l' n' j' & l' e' k' u' d' j' s' n' l' u' d' j' s' v' i' g' a' k' d' k' i' k' y' u d' j' s' v' k' n' a' <sup>6</sup>

c' k' a . k' i' j' a' j' k' d' s v' u' q' k' j' e' u' i' ; d' s t' h' u dk i' g' y' k' p' j' . k' ; k' i' g' y' k' v'k' j' e' c' a' p ; Z' v'k' j' e' g' h' FlkA f' t' l' d' k' m' y' a' k' ' v' F' l' o' z' \* v'j' ' r' i' k' i' Flk c' k' a . k' e' a' f' e' y' r' k' g' s' <sup>7</sup>

fyax Hn %

fyax Hn v'j' c' a' p ; Z' d' s c' l' p' l' a' k' % N' b' h' ' l' r' k' i' n' h' b' z' k' i' w' z' c' a' p ; Z' ' k' n' fo | k' e' v' z' d' k' y' dh v' o' f' k' v'j' ml dh i' f' o' = r' k' d' k' i' f' j' p' k' d' g' s' o' n' l' a dk v/ ; ; u v'j' L' = k' l' a' d' z' n' s' v' y' x' & v' y' x' c' l' r' a' F' h' v'j' b' l' g' a , d' l' k' e' k' ugha fu' H' k' k' t' k' l' d' r' k' FlkA , d' l' e ; e' a' b' u' e' a' l' s , d' d' k' s' g' h' v' i' u' k' k' t' k' l' d' r' k' FlkA o . k' z' a' n' dh H' e' r' g' h' c' a' p ; Z' l' s' m' i' u ; u d' s l' a' n' H' Z' e' a' i' e' f' k' v'j' L' = h' d' s' H' n' d' s' H' n' c' y' f' e' y' r' k' Flk v'j' ; g' i' j' a' j' k' e' t' c' w' g' l' r' h' FlkA<sup>8</sup> v'k' j' k' e' a' fo | k' e' v/ ; ; u e' a' o' n' l' a' l' g' r' k' v'k' v'j' c' k' a . k' h' v'j' ; d' l' o' m' i' f' u' ' n' l' o' k' o' n' l' a' c' h' / e' z' w' l' o' b' f' r' g' l' d' i' g' i' k' j' Q' k'cl'j' k' o' l' e' z' v' u' b' o' f' k' d' h' v'j' n' a' m' u' l' f' r' v'k' n' d' k' v/ ; ; u ' k' e' y' FlkA ; g' l' c' c' k' a . k' fo | k' e' v' z' d' s' fy, fu/ k' e' j' r' FlkA l' j' k' a' r' d' : i l' s' { k' = ; } v'j' o' s ; fo | k' e' v' z' k' a' d' s' o' n' l' a' d' k' K' l' u' i' h' r' d' j' u' s' d' k' v'f' k'cl'j' FlkA { k' = ; } d' s' ' k' l' = fo | k' 1/2 s' u' d' i' f' k' k' j' ; q' fo' k' l' u' 1/2 u' l' f' r' ' k' l' = 1/2 k' p' l' j' ' k' l' = v'j' j' k' t' u' l' f' r' ' k' l' = 1/2 n' a' m' u' l' f' r' v'j' o' s ; k' a d' s Q' k' i' k' j' d' f' h' i' k' i' k' y' u v'j' l' a' f' r' fo' k' l' u' v'k' n' l' h' k' u' s' i' j' c' y' f' n ; k' t' l' r' k' FlkA<sup>10</sup>

f' i' r' i' z' k' u' l' e' k' t' d' s' Lo : i d' s' fy, c' a' p ; Z' Q' o' l' F' k' d' s' v' k' e' l' k' r' d' j' u' s' d' s' fy, H' h' l' q' u ; k' e' t' r' Q' o' f' l' e' k' < a' x' l' s' i' z' k' l' f' d' , t' l' r' s' FlkA<sup>11</sup>

e' f' g' y' k' v'k' a' d' s' o' n' l' a' d' s' v/ ; ; u dk v'f' k'cl'j' ugha FlkA bl i' z' l' j' e' f' g' y' k' v'k' a' d' s' o' n' v/ ; ; u l' s' o' a' p' r' d' j' d' s' i' e' f' k' a' d' h' i' z' k' u' r' k' v'j' i' h' a' o' c' u' k' j' [ l' u' e' a' e' g' a' l' g' k' r' k' f' e' y' r' h' FlkA f' t' l' l' s' l' e' k' t' d' k' f' i' r' i' z' k' u' Lo : i l' o' q' < + f' d ; k' t' k' l' d' k' a' <sup>12</sup> 1/2 123 %

c' k' a . l' o' n' h' f' k' k' v'j' K' l' u' o' l' z' Q' o' l' F' k' i' j' bl fy, v'k' k' e' j' r' FlkA r' k' f' d' b' l' l' s' f' i' r' i' z' k' u' l' e' k' t' d' Lo : i d' s' c' y' f' e' y' r' k' j' g' s' v'j' c' k' a . k' a' d' h' J' s' B' r' k' c' u' h' j' g' a' <sup>13</sup>

c' l' s' / e' z' d' k ; k' o' n' k' u %

c' l' s' f' k' k' d' s' i' e' d' k' d' n' z' c' l' s' l' a' k' v'j' c' l' n' e' a' c' l' s' e' B' FlkA c' l' s' / e' z' l' s' p' l' j' o' o' . k' a d' s' fy, f' k' k' d' s' } k' j' [ k' o' y' s' x , ] f' t' u' e' a' e' f' g' y' k' a' H' h' ' k' e' y' FlkA f' t' l' g' a' l' a' k' e' a' f' y ; k' t' k' l' d' r' k' Flk v'j' o' s' f' k' k' i' h' r' d' j' l' d' r' h' FlkA c' l' s' e' r' e' a' f' d' l' h' H' h' o' x' z' ; k' l' e' m' k' d' s' y' l' o' k' a' d' s' f' k' k' i' h' r' d' j' u' s' e' a' d' l' o' z' H' n' H' o' ugha FlkA c' l' s' f' o' p' l' j' / k' j' k' d' s' v' u' q' k' j' f' d' l' h' H' h' t' l' r' d' k' Q' f' d' r' x' e' f' g' s' l' d' r' k' Flk v'j' x' e' f' i' n' k' v'k' j' . k' r' Flk p' l' e' g' s' o' p' l' a' k' y' g' l' s' ' k' o' z' g' l' s' ; k' i' q' d' l' t' l' r' d' k' Q' f' d' r' g' l' a' g' y' k' i' d' p' l' j' o' o' . k' a' d' h' e' f' g' y' k' v'k' a' d' s' l' a' k' e' a' i' z' o' k' d' h' v' u' e' f' r' Flk f' Q' j' H' h' i' e' f' k' a' d' h' r' o' y' u' k' e' a' m' u' d' h' f' l' e' k' f' r' f' u' h' g' h' FlkA m' u' d' s' f' y, v' l' e' i' e' d' k' f' u ; e' Flk f' t' l' g' a' ' v' v' b' x' e' f' / k' e' \* d' g' r' s' FlkA bl v' l' e' k' u' n' t' z' d' s' c' l' o' t' v' e' f' g' y' k' v'k' a' d' s' l' a' k' d' h' l' n' l ; r' k' d' h' v' u' e' f' r' n' s' k' , d' e' g' l' u' m' i' y' f' o' k' FlkA<sup>14</sup> i' j' u' r' q' n' d' l' o' . k' h' Q' f' d' r' ; k' j' k' t' k' d' s' d' e' z' o' k' j' ; k' N' w' d' h' c' h' e' k' j' ; k' a l' s' i' h' i' m' e' Q' f' d' r' ; k' p' l' j' o' v'j' M' a' c' y' o' k' a' d' s' l' a' k' d' h' l' n' l ; r' k' ugha n' h' t' l' r' h' FlkA o' s' bl d' s' fy, v ; k' ; l' e' > s' t' l' r' s' FlkA<sup>15</sup>

c' l' s' / e' z' e' a' i' z' o' k' d' s' fy, l' c' l' s' i' g' y' k' p' j' . k' i' e' t' t' k' e' d' g' y' k' r' k' g' a' bl dk v' e' z' g' s' f' d' Q' f' d' r' Lo ; a' d' s' l' a' k' d' k' l' n' l ; c' u' u' s' d' s' fy, i' z' r' o' j' g' k' g' s' v'j' o' g' v' i' u' h' i' w' z' l' l' F' l' e' k' r' d' s' R' k' e' j' g' k' g' s' p' l' e' g' s' o' g' l' k' j' . k' x' g' l' F' k' j' g' s' ; k' f' d' l' h' v' l' e' r' d' s' e' k' u' s' o' y' k' f' k' k' l' ; k' i' z' o' t' d' j' g' k' g' l' a' i' e' t' t' k' l' a' d' l' j' v'k' q' 15 o' l' z' l' s' 20 o' l' z' g' l' r' h' FlkA<sup>16</sup>

' i' e' t' t' k' e' g' l' u' s' d' s' c' l' n' u' o' f' h' k' j' g' l' s' t' l' r' k' Flk v'j' m' l' s' v'k' ; k' e' r' e' d' x' e' f' p' u' u' k' g' l' r' k' Flk f' t' l' d' s' e' k' z' a' ' k' i' e' a' o' f' h' k' i' n' i' h' r' d' j' l' d' r' k' FlkA x' e' f' d' s' ' m' i' k' t' ; k' \* v'j' v' l' o' k' ; Z' d' s' u' k' e' l' s' t' u' k' t' l' r' k' FlkA m' l' d' k' n' t' z' A' p' k' g' l' r' k' FlkA o' g' ; q' k' f' h' e' q' l' d' s' i' f' o' = i' q' r' d' v'j' / e' l' e' z' o' n' s' k' l' e' > r' k' FlkA<sup>17</sup>

u' o' f' h' k' j' d' s' ' f' l' f' o' g' l' e' j' d' \* d' g' r' s' FlkA<sup>18</sup> m' l' s' t' h' u' d' s' Q' F' l' z' x' o' l' u' s' l' s' j' k' l' e' z' > b' c' l' y' u' s' l' s' j' k' l' e' z' u' r' h' o' z' u' ' k' y' h' e' f' n' j' k' y' u' s' l' s' j' k' l' e' z' u' r' e' k' & k' u' e' l' a' d' i' r' l' s' c' p' u' s' l' o' z' a' k' v'j' i' q' i' k' j' k' d' s' u' s' l' i' z' h' o' z' u' d' j' u' s' v'j' s' v' i' f' o' = d' k' l' s' c' p' u' s' d' s' f' u' n' z' k' f' n , t' l' r' s' FlkA<sup>19</sup> c' k' a . k' f' k' k' k' d' h' H' e' r'

gh cš /æZea Hh l f) foglj d vius mi kT; k ds l ocl k; Z dk n<rk  
l s i kyu djrk FMA<sup>20</sup>

fefyni Vla ds erluq lj ^fo | kFVZ fhkVVu ea fuR; vius xq# ds l kFk  
t l rk Fh; ; fn mi kT; k %/kpk Z; ; k f'k(kl d hZ feF; k fl) k; k  
mi nsk djrk Fk rls og l f) foglj d dk dr; Fk fd ml ij cgl  
dja; k vli ylo l s cgl djus dls d g s ml s gh n f l u k g l r k Fk fd  
fd l h mi nsk dk xy r v FZ u l e > k k t k A\* ; fn l f) foglj d l s d h Z  
x h j vij k k g s t l r k Fk rls ml s Lo; a l k l s fuosu djuk i M r k Fk  
fd ml s n m fn; k t k A<sup>21</sup>

clš f'k(k, oa cka.k f'k(k ds vUrZ: dñ vUrj Fh cāplj h ds  
vius xq# ds fo#) dñ Hh dju&d gus dh vuqfr ugha Fh cka.k  
f'k(k izkyh eaf'k(kly ijk gaus ds dñ f'k; xgl Fk t hou ea i nsk  
dj l drk Fh y fdu cš l k ea l f) foglj d dls t hou; t ml h l e  
qk ea jguk g l r k Fh xq#&f'k; ds l r k dh vof/k i k o'z Fh dñ  
fh(k fou; ean(k Fh dñ /æe ds i plj d ds: i ea<sup>22</sup>

f'k(k k dk Zfo'k : i l s cka. Hh ds ft f e s Fk os gh f'k(k n r s Fh fl )  
k ea (k=; vš oš; Hh v/; ; u dj l drs Fh x k e vš euq ds  
erluq lj ^l r z o n l a dk Jo.k ugha dj l drs<sup>23</sup> cš f'k(k ds vfrj Dr]  
l k e l i ; f'k(k ds fy, mi k d oxZ vš l k e l i ; t u l a d s cka.k f'k(k  
izkyh ij gh fuHj jguk i M r k Fh<sup>24</sup>

l an f h z l k

- 1- vfuy d q l j R k e l i i k p h H j r ] i z k k u f o H k x ] l p u k v š i k  
j . k e a l y ; H j r l j d l j i f e l d j . k f n 0 1995] f n 0 1997]  
r i r & 2000] p r & 2001] i 0 121
- 2- mi j k Dr i 0 121
- 3- mi j k Dr i 0 122
- 4- mi j k Dr i 0 122
- 5- mi j k Dr i 0 122
- 6- mi j k Dr i 0 122
- 7- mi j k Dr i 0 123
- 8- mi j k Dr i 0 124
- 9- mi j k Dr i 0 124
- 10- mi j k Dr i 0 125
- 11- mi j k Dr i 0 125
- 12- mi j k Dr i 0 123
- 13- mi j k Dr i 0 125
- 14- mi j k Dr i 0 125
- 15- mi j k Dr i 0 125
- 16- mi j k Dr i 0 126
- 17- mi j k Dr i 0 126
- 18- mi j k Dr i 0 126
- 19- mi j k Dr i 0 126
- 20- mi j k Dr i 0 126
- 21- mi j k Dr i 0 126
- 22- mi j k Dr i 0 127
- 23- mi j k Dr i 0 124
- 24- mi j k Dr i 0 127